

دانشگاه زنجان

فصلنامه تأملات اخلاقی

دوره چهارم، شماره دوم (بیاپی ۱۴)، تابستان ۱۴۰۲، صفحات ۱۱۷-۱۳۶.

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۱۵۹

شاپا چاپی: ۲۶۷۶-۴۸۱۰

DOR: [20.1001.1.26764180.2023.4.2.5.6](https://doi.org/10.1001.1.26764180.2023.4.2.5.6) مقاله مروری

رویکردی انتقادی به اخلاق پژوهی سفرنامه نویسان دوره قاجار در مورد ذبح حیوانات

مریم خوشدل روحانی^۱، علی بلوردی^۲

چکیده

دوره قاجار از مهم‌ترین دوره‌های تاریخ معاصر ایران و اوج حضور اروپاییان در ایران است. در این دوره سفرنامه‌نویسان اروپایی به صورت سیاحت شخصی و گاه به صورت هیئت‌های اعزامی از سوی ابرقدرت‌های اروپایی در ایران حضور پیدا می‌کردند. این افراد شامل سیاحان، پزشکان، شخصیت‌های سیاسی و اقتصادی و حتی مسیونرهای مذهبی بوده‌اند، سفرنامه‌نویسان هر کدام با انگیزه و بینشی خاص، بنا بر روحیه و جنبه فرهنگی و اجتماعی خود و درحالی‌که فرهنگ سرزمین خود را به همراه دارند به بررسی وضعیت طبیعی جغرافیایی تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی محل سفر خود می‌پردازند، سفرنامه‌نویسان در گزارش‌های خود بر تزیین حقوق حیوانات اشاره کرده‌اند، برای نمونه گزارشاتمی از ذبح حیوانات در ایام محرم و اعیاد نقل کرده و این سلب حیات را یکی از موارد تزیین حقوق حیوانات دانسته‌اند. این پژوهش در صدد پاسخ‌گویی به این سؤال است که آیا این اتهام و سوءبرداشت سفرنامه‌نویسان از تزیین حقوق حیوانات درست است؟ این فرضیه دنبال می‌شود که سفرنامه‌نویسان، اولاً با اهداف و اغراض سوء این گزارشات را بیان کرده‌اند. ثانياً به دلیل درهم‌تنیدگی فقه و کلام و اخلاق در سنت اسلامی ایجاد مرز مشخص بین ادله اخلاقی و کلامی در موضوع ذبح حیوانات امکان‌پذیر نیست و از طرفی هم اسلام، انسان را مجاز به استفاده از حیوانات می‌داند، ولی برای حیوانات حقوق و آداب اخلاقی قرار داده است که رعایت آن بر همگان واجب است. روش نگارش این نوشتار؛ توصیفی، بر اساس گزارش‌های سفرنامه‌نویسان دوران قاجار و سپس از روش تحلیلی، بر اساس مبانی اسلامی در پاسخ به سوءبرداشت‌های سفرنامه‌نویسان است.

واژه‌های کلیدی: کلیدواژگان: سفرنامه‌نویسان، دوره قاجار، حقوق حیوانات، اخلاق اسلامی، رویکرد اسلامی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۶ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۲۷ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۵/۰۷

۱. نویسنده مسئول: استادیار گروه فلسفه و کلام، ادیان و عرفان. دانشکده الهیات و ادیان. دانشگاه شهید بهشتی. تهران، ایران.

m_khoshdel@sbu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری اخلاق اسلامی، دانشگاه قرآن و حدیث، تهران، ایران. alibalvardi@outlook.com

مقدمه

دوره قاجار از مهم‌ترین دوره‌های تاریخ معاصر ایران از جهت ورود فرهنگ مغرب‌زمین به کشور است. این دوره اوج حضور اروپاییان در ایران است. حضور سفرنامه‌نویسان که از عصر ایلخانی شروع شده بود، در دوران صفویه به اوج خود رسید. از این زمان به بعد جز در دوران کوتاه افشاریه و زندیه مسافرت‌های اروپاییان در دوره قاجار افزایش داشته است. این مسافرت‌ها گاه به صورت سیاحت شخصی و گاه به صورت هیئت‌های اعزامی از سوی ابرقدرت‌های اروپایی انجام شده است. غالب این افراد از کشورهای فرانسه، انگلیس و روسیه هستند؛ به عبارتی کشورهای که در دوره قاجار در ایران نفوذ داشته‌اند. این کشورها برای نیل به مقاصد و منابع سیاسی و اقتصادی‌شان، شناخت روحیات، خلیقات، رفتار و افکار مردم ایران را امری مهم می‌دانستند. از این رو افرادی گوناگونی را به ایران فرستاده‌اند. این افراد شامل سیاحان، پزشکان، شخصیت‌های سیاسی و اقتصادی و حتی میسیونرهای مذهبی بوده‌اند. سفرنامه‌نویسان هر کدام بانگیزه و بینشی خاص، بنا بر روحیه و جنبه فرهنگی و اجتماعی به بررسی وضعیت طبیعی جغرافیایی تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی محل سفر خود می‌پردازند. اهداف سیاحان اروپایی را از سفر به ایران می‌توان در یکی از موارد زیر قرارداد: ۱. تبلیغ مذهبی، ۲. کسب منفعت‌های تجاری و امتیازات سیاسی، ۳. بهره‌برداری سیاسی و ۴. فراهم آوردن زمینه‌های مساعد برای صدور فرهنگ غربی در ایران. حضور گسترده سفرنامه‌نویسان در دوره قاجار سبب شده است که آگاهان به مسائل اجتماعی و تاریخی، دوره قاجار را دوره انحطاط فرهنگی ایران بدانند؛ زیرا مصادف است با تحمیل عقاید و فرهنگ اروپاییان به کشورهای شرقی و سنت‌گرا؛ با این دیدگاه که فرهنگ غرب فرهنگ مسلط و منحصر به فرد و نجات‌بخش انسان‌ها و جوامع است. از طرفی متأسفانه به دلیل ضعف حکمرانان قاجار این تأثیرگذاری از فرهنگ غرب به واسطه حضور سفرنامه‌نویسان همواره شده بود.

در گزارش‌هایی که از این سفرنامه‌نویسان در مورد رفتار و کردار ایرانیان بیان شده، نظراتی را می‌توان مشاهده کرد که طبق پیش فرض‌های فکری ایشان است. در موضوع حیوانات، سفرنامه‌نویسان قائل بر این هستند که حقوق حیوانات در میان ایرانیان ضایع می‌شود و مصادیق آن را ذبح حیوانات در اعیاد و ایام عزاداری به دست ایرانیان دوره قاجار می‌دانند. این مقاله در صدد است در درجه اول به صحت سنجی این گزارشات پرداخته و وهله دوم، در صورت صحت آنها، بر اساس مبانی اسلامی این رفتار و کردار ایرانیان را تبیین کند. برای بررسی این موضوع از یازده سفرنامه استفاده شده است که عبارت‌اند از: ۱) *سفرنامه ایران در یک قرن پیش* از دکتر ویلز. وی مأموری انگلیسی است که در دوران حکومت ناصرالدین‌شاه به ایران و یا به قول خودش کشور شیر و خورشید سفر کرده است. ۲) *سفرنامه فووریه*. او پزشکی فرانسوی در گارد سلطنتی بود که در سال ۱۸۳۰ میلادی درگذشت. ۳) *سفرنامه ویلسون* در جنوب غربی ایران. ویلسون (متوفای ۱۹۴۰) از صاحب‌منصبان امپراتوری بریتانیا که بخش مهمی از دوران خدمت خود را در ایران

و بین‌النهرین سپری کرد. او اهل علم و تحقیق و یک ایران‌شناس برجسته نیز بود. (۴) سفرنامه *ایران و ایرانیان*: بنجامین، ساموئل گرین ویلر. او کاردار، سرکنسول و بنیان‌گذار سفارت آمریکا در ایران به شمار می‌رفت. بنجامین در سال ۱۸۸۳ به تهران آمد و سفارت کشورش را در ایران تأسیس نمود و ۲۱ سال نماینده آمریکا در ایران بود. (۵) سفرنامه تاریخ اجتماعی ایران در عهد قاجاریه از چارلز جیمیز ویلسن. وی نزدیک به پانزده سال در ایران عهد ناصری به کار طبابت اشتغال داشته است. این کتاب در باره اوضاع اجتماعی و اداری ایران در دوران سلطنت ناصری است. (۶) *سفرنامه مری لیدی شیل*. وی همسر وزیر مختار انگلیس در اوائل سلطنت ناصرالدین شاه است که در سال ۱۸۵۱ وارد ایران شده است. (۷) *سفرنامه اوژن فلاندن*. وی شخصیتی شرق‌شناس، سیاستمدار، نقاش و معمار بود. فلاندن پس از پایان مأموریت سیاسی در اصفهان، پا در سفری طولانی گذاشت و سرانجام در سال ۱۸۸۹ از دنیا رفت. (۸) سفرنامه آدم‌ها و آیین‌ها در *ایران* کارلا سرنا. وی سیاحی ایتالیایی بود که در دوره ناصرالدین شاه در ماه نوامبر سال ۱۸۷۷ درست مقارن با سی‌امین سال سلطنت ناصرالدین شاه به ایران آمد. (۹) سفرنامه کسینو چریکف؛ مسیو کلنل چریکف روسی سیاست‌مدار، کمیسر و مهندس روسی به دنبال انعقاد مقرر داد ارزنه الروم در دوره ناصرالدین شاه قاجار، از طرف دولت‌های ایران و عثمانی مأمورانی به مرزهای دو کشور شدند تا درباره تعیین خط مرزی گفتگو کنند. مدیر هیئت نمایندگی دولت روسیه با کلنل چریکف بود. سیاحت‌نامه او در سال ۱۳۰۵ شمسی به زبان فارسی چاپ شد. وی در سال ۱۸۶۰ فوت کرد. (۱۰) *سفرنامه ایرانی‌ها در میان انگلیسی‌ها* از سر دنیس رایت، دیپلمات انگلیسی بود که طی دو دهه پنجاه و شصت میلادی در روابط انگلستان با ایران نقش داشت. این کتاب از دیدگاه مداخلات دولت انگلستان در ایران به‌خصوص در دوران قاجار و پهلوی اهمیت زیادی دارد و به‌عنوان یک کتاب مرجع نزد پژوهشگران تاریخ معاصر ایران شناخته می‌شود. وی در سال ۲۰۰۵ فوت کرد. (۱۱) *سفرنامه خاطرات کازما* از آکی‌یو کازاما در سال ۱۳۰۸ شمسی از اروپا به‌عنوان وزیر مختار ژاپن تعیین و روانه ایران گردید. کازاما کمتر از سه سال در ایران ماند. درباره تاریخ ایران به مطالعه پرداخت، از هر جا که گذر کرد دیده‌ها و شنیده‌های خود را یادداشت نمود و به‌عنوان سیاستمداری کارآمد، وضع ایران را بررسی کرد. در مورد زمان فوت او اطلاعاتی موجود نیست.

درباره موضوع این پژوهش سه مقاله مرتبط پژوهشی نگاشته شده است: ۱. «بررسی اخلاق اجتماعی ایرانیان در سفرنامه‌های اروپایی» از علی بیگی و حمید اسماعیلی که به بررسی اخلاقیات ایرانیان به‌صورت کلی از دوران صفویه تا قاجار پرداخته و اخلاق اجتماعی را با توجه به نگرش سیاحان در دو بعد مثبت و منفی مورد بررسی قرار داده است. ۲. «حقوق حیوانات از منظر اسلامی» از محسن جوادی و اصغر مسعودی که به موضوع به اهمیت حقوق حیوانات و عدالت نسبت به آنها از نظر اسلام پرداخته و مسئولیت همگان را در برابر حیوانات بیان می‌کند. از مهم‌ترین حقوق حیوانات نفقه است که مورد توجه اسلام قرار گرفته است. مصادیق دیگری از حقوق حیوانات عبارتند از: ممنوعیت زدن، داغ نهادن، مثله کردن، بار کشیدن و سواری بیش از توان، دوشیدن با ناخن بلند و رنج دادن هنگام ذبح. ۳.

«جایگاه حیوانات در سیر تاریخی اخلاقی و فلسفه غرب» از شیما بهنام منش و رضا عمانی که با مطالعه مقالات و کتب مختلف فلسفی به دنبال مطرح کردن موضوعات مرتبط با اخلاق حیوانات و ایجاد کدهای رفتاری مختص به آن است تا جایگاه حیوانات را در عرصه اخلاق به منظور رعایت اصول اخلاقی در مورد ایشان آشکار کند.

پژوهش حاضر از این جهات با این مقالات ذکر شده تفاوت دارد: ۱. مقاله اول به صورت بسیار کلی و در تمام موضوعات اجتماعی دوره قاجار ورود کرده است، اما پژوهش حاضر به صورت تخصصی و انتقادی به موضوع نحوه برخورد با حیوانات در دوره قاجار ورود کرده است. ۲. مقاله دوم در مورد حقوق حیوانات به صورت اختصاصی پرداخته است، اما پژوهش حاضر رویکردی انتقادی به گزارش‌های سفرنامه‌نویسان دارد و با نگاه اسلامی تلاش دارد که ترکیبی از تاریخ و اخلاق اسلامی را مورد بحث قرار دهد. همچنین این مقاله به صورت اختصاصی به موضوع ذبح حیوانات از نگاه اسلامی پرداخته است. ۳. مقاله سوم به دنبال بررسی تاریخ اولیه حقوق حیوانات در غرب است تا بتواند به واسطه آن کدهای اخلاقی ایجاد کند؛ اما مقاله حاضر به بررسی انتقادی گزارشات سفرنامه‌نویسان اروپایی که با دیدگاه اخلاق اسلامی مغایر است، می‌پردازد.

بررسی نظریات سفرنامه‌نویسان در مورد حقوق حیوانات و تبیین و پاسخ آن‌ها به واسطه مبانی اسلامی می‌تواند از جهاتی مهم باشد؛ زیرا باید دقت نمود که در تاریخ معاصر ایران عصر قاجار اوج تدوین سفرنامه‌ها است و در دوره‌های بعد به خاطر گسترش رسانه‌ها و ابزارهای ارتباطی دیگر، سفرنامه‌نویسی رونق زیادی نداشت. از جهتی دوره قاجار یکی از مقاطع تاریخی انحطاط فرهنگی ایران است که به این جهت بسیار دست خوش تغییر است. در بررسی نظریات سفرنامه‌نویسان در مورد تزییع حقوق حیوانات در دوره قاجار روشن خواهد شد که بخش زیادی از رفتار ایرانیان با حیوانات مثل ذبح بر اساس مبانی اسلامی بوده و بخش دیگری که مورد مذمت یا بی‌دقتی در خوانش سفرنامه‌نویسان قرار گرفته است، بر خواسته از رفتار و خلقیاتی است که در میان ایرانی‌ها رایج بوده و از نظر اسلامی نیز غیر اخلاقی است. اشکالات اخلاقی سفرنامه‌ها بیشتر در مورد چگونگی ذبح حیوانات است و انتقادی در مورد غیر اخلاقی بودن کشتن حیوانات در آثار ایشان دیده نشده است.

اهداف این پژوهش را می‌توان (۱) بیان قرائت‌ها و گزارش‌های سفرنامه‌نویسان در مورد فرهنگ ایرانیان به خصوص حقوق حیوانات و (۲) نقد قرائت‌ها و نظرات سفرنامه‌نویسان اروپایی در مورد حقوق حیوانات دانست.

۱. پیشینه تاریخی جایگاه اخلاقی/ حقوقی حیوانات

شاید بتوان گفت فیثاغورث تنها فیلسوفی دوران یونان باستان بود که مدافع حقوق حیوانات بود و خوردن و ذبح حیوانات را عملی زشت و قبیح می‌دانست (Jason, 2007, p. 107). ارسطو از فلاسفه مطرح این دوران معتقد بود که تنها انسان با بهره‌گیری از عقلانیت در بالاترین نقطه سلسله‌مراتب طبیعی قرار می‌گیرد و سایر جانداران ابزاری برای او

تلقی می‌شوند و از لحاظ اخلاقی اصل و قاعده مشخصی نیز برای برخورد و استفاده از آنها وجود ندارد. در قرن پنجم میلادی از دیدگاه آگوستین انسان تنها موجود دارای عقل است و سایر موجودات وسیله‌ای برای رفع نیازهای انسان هستند؛ به گونه‌ای که انسان هیچ وظیفه‌ای در مقابل حیوانات ندارد (Precece, & Fraser, 2000, p. 245). این رویه در دوره قرون وسطی نیز ادامه می‌یابد. دکارت (ق ۱۷) در عصر روشنگری معتقد است که انسان دارای سیستم زبانی است که نتیجه بهره‌مندی از عقل و روح اوست. این سیستم سبب می‌شود انسان هم دارای بعد مادی و هم معنوی شود؛ به گونه‌ای که انسان را از حیوان متمایز می‌کند. به اعتقاد دکارت حیوانات دارای آگاهی و احساس نیستند و استفاده از آنها هیچ اشکال اخلاقی ندارد (Capizzi, 2008, p. 32). وی بر این باور است که حیوانات مانند ابزارهای دیگری هستند که استفاده می‌کنیم؛ مثل خودرو که وقتی تصادف می‌کند و چرخ‌های آن خرد می‌شود، تنها صدای دلخراشی به گوش می‌رسد و هیچ درد و رنجی را خودرو درک نمی‌کند؛ پس استفاده از اجزای یک حیوان هم به همین صورت است و فرقی ندارد. دکارت استدلال خود را برگرفته از اصل «خست»^۱ و مفاد این اصل برگرفته از تیغ اکام است که برای تبیین وقایع جهان مورداستفاده قرار می‌گیرد (جاهد، ۱۳۹۲، ص ۱۷۵).

اما در اوایل قرن هجدهم میلادی نظریات مخالفی در مورد حقوق برای حیوانات شکل می‌گیرد؛ برای نمونه جان لاک معتقد است که حیوانات دارای حس و درک محیط اطراف خود هستند؛ هرچند که فاقد عقل‌اند؛ پس انجام امور غیراخلاقی و خشونت در مورد حیوانات جایز نیست (بهنام منش و دیگران، ۱۳۹۲، ۱۰۸). ژان ژاک راسو معتقد است حیوانات هرچند که نیروی آگاهی و تعقل ندارند، ولی در زمینه‌های احساسی شبیه انسان هستند؛ پس حداقل کاری که می‌توانیم انجام دهیم این است که با حیوانات بدرفتاری نکنیم (Wolloch, 2008, p. 293). در این میان عده‌ای دیگر برای حیوانات جایگاه و شأنیت قائل شده‌اند که از جمله آنها ایمانوئل کانت (۱۸۰۴م) است. او معتقد است با اعمال خشونت و بدرفتاری با حیوانات، این امکان وجود دارد که این خلق و خوی، به انسان‌ها هم تسری کند و این شخصیت خشونت‌ورزی در انسان‌ها هم شکل بگیرد. از همین روی ما وظیفه داریم که برای حیوانات جایگاه اخلاقی قائل باشیم و با آنها به مهربانی رفتار کنیم. پس این مهرورزی به‌خاطر خود انسان‌ها است که سبب ایجاد رفتارهای خشن در انسان‌ها نشود. در قرن نوزدهم میلادی آرتور شوپنهاور اعلام کرد که رعایت نکردن حقوق حیوانات کاری غیراخلاقی و اشتباه است (Köster, 2005, p. 497).

در دوره معاصر در بحث‌های فلسفی پیرامون وضعیت حقوقی / اخلاقی با حیوانات دو فیلسوف معاصر تأثیرگذار،

1. Principle of parsimony

این اصل از انسان‌ها تقاضا دارد برای تبیین وقایع عالم از ساده‌ترین تبیین استفاده کنند و از جهتی تبیین رفتار حیوانات از طریق روشهای مکانیکی ممکن است؛ پس فرض روح، احساس و درد فرض‌های زائدند و لزومی ندارد در تبیین رفتار حیوانات به آنها متمسک شد (اصل صرفه جویی).

پیتر سینگر^۱ و تام ریگان هستند که علی رغم تفاوت‌های اساسی در نظریات دارای اهداف مشترک هستند که عبارتند از: الهام بخشیدن به بازنگری کلی در مورد وضعیت اخلاقی حیوانات، تشویق مردم به تغییر ارزش‌ها و تعصبات دریافتی خود در مورد رفتار با حیوانات. باید خاطر نشان کرد که سینگر از یک رویکرد سودگرایانه حمایت می‌کند، در حالی که ریگان حامی رویکرد دئونولوژیک یا «ذاتی» است. همانطور که این دو رویکرد متفاوت هستند، پیامدهای آنها برای ارزش گذاری حیوانات به طرز شگفت انگیزی مشابه است (Steiner, 2010, p. 344). تام ریگان^۲ (متوفای ۲۰۱۷) است که از رهبران جنبش دفاع از حقوق حیوانات در غرب بود. هدف وی از راه‌اندازی این جنبش برچیدن کامل دامداری تجاری، تعطیل کردن کامل صنعت پوست و استفاده نکردن از حیوانات در پژوهش‌های علمی بود. این جنبش که در دوران معاصر شکل گرفت (جاهد، ۱۳۹۲، ص ۱۷۵)، برای حیوانات دو مکتب رفاه و حقوق را در اخلاق مطرح می‌کند (Sumner, 1988, p.159). در نهایت یک بیانیه جهانی در حمایت از حقوق حیوانات در شورای یونسکو در سال ۱۹۷۸ تصویب و در سال ۱۹۸۹ منتشر شد (رضایی، ۱۳۹۸، ص ۱۵۴) که یکی از منابع بسیار خوب در مورد تفکر اندیشمندان غربی در مورد جایگاه اخلاقی حیوانات است.

۲. گزارشات سفرنامه‌نویسان دوره قاجار در مورد حقوق حیوانات

در دوره قاجار حیوانات دارای کاربردهای گوناگونی چون حمل بار، سوار کاری و غذا بودند. در میان مسلمانان نحوه برخورد با حیوانات متفاوت است؛ مثلاً برخی از آنها برای قربانی در اعیاد و عزاداری استفاده زیادی می‌کنند و بعضی‌ها هم برای سرگرمی.

سفرنامه‌نویسان معتقد بودند که در دوره قاجار حقوق حیوانات رعایت نمی‌شد و این عدم رعایت حقوق حیوانات در میان ایرانیان به خاطر احکام فقهی و دینی آنان است که هم ذبح حیوانات را جایز می‌شمارد و هم در مواردی دیده شده که مسلمانان ایرانی به حیوانات بی‌احترامی کرده‌اند؛ مثلاً در جایی رایت^۳ در سفرنامه خود می‌گوید که ایرانیان حیوانات را نجس می‌شمارند و از بعضی از آنان متنفر هستند؛ وی این موضوع را این گونه شرح می‌دهد:

روزی حیوانی را از یکی از مستخدمین خود خریداری کردم و آن را در گوشه‌ای از حیاط به درختی محکم بستم؛ در این مدت خودم هم وظیفه غذا دادن به حیوان را بر عهده گرفتم و به او گوشت خام و نان می‌دادم؛ کم کم این حیوان از حالت وحشی بودن به اهلی بودن درآمد و با من ارتباط صمیمی برقرار کرد؛ اما این حیوان کوچک مورد تنفر نوکر بود و نوکر علاقه‌ای برای نگهداری و غذا دادن به آن نشان نمی‌داد؛ علت این نگاه او را می‌توان در تفکرات مذهبی او دید که در اسلام حیوان سگ

2. Peter singer

3. Dennis Wright

نجس به شماره می‌آید و نگهداری آن در منزل و دست‌زدن به آن جایز ناست (رایت، ۱۳۸۵، ص ۱۰۹).

در بسیاری از مواقع ایرانیان حیوانات را اسباب سرگرمی خود قرار داده و در این تفریحات اغلب حیوانات مورد سوء استفاده قرار می‌گرفتند؛ مثلاً در موارد زیادی دیده شده است که حیوانات را به جنگ با یکدیگر انداخته و از این کار لذت می‌برند. ویلز^۱ در سفرنامه خود به این موضوع اشاره کرده و جریانی را در این باب نقل کرده است:

زمانی که من به باغ شاهزاده ورود کردم، سگ‌های قوی و بزرگی در آنجا بود؛ سرم را تکان دادم و گفتم آن سگ‌ها بسیار قوی و خطرناکی هستند؛ در گوشه دیگر باغ خرس اهلی باغبان یک خرس آموزش دیده و کم‌توان است و اصلاً توان برابری با سگ‌ها را ندارد؛ اما شاهزاده تصمیم گرفته بود که یک صحنه خونین و از نظر او تنوع‌آور به وجود بیاورد؛ شاهزاده کوچک‌ترین اعتنایی به نظریه و مخالفت من نکرد و با دستور سر به نوکران من دستور داد سگ‌ها را آزاد کنند؛ در ادامه به طرف باغبان مفلوک که در حال شیون و التماس بود برگشت و دستور داد که خرسش را به مقابل سگ‌ها بفرستد. خرسی ضعیف و کوچک که کمی از لحاظ هیكل از سگ‌های ما درشت‌تر بود. در این هنگام سگ‌های از زنجیر رها شده به سرعت به طرف خرس زبان‌بسته حمله بردند. او نیز به منظور دفاع سعی در به کار بردن پنجه و ناخن‌های خود داشت؛ ولی سگ‌ها درحالی که هر کدام از یک طرف یکی از گوش‌هایش را چسبیده بودند، به طور کلی فرصت هر گونه عکس‌العمل و دفاع و حمله را از او گرفتند. خرس بیچاره که دچار یاس و ناامیدی شدیدی شده بود، فریادکنان چشمان ملتشمش را به منظور کمک‌خواهی به طرف ما دوخت که در این هنگام شاهزاده رو به مستخدم من فریاد کشید: تا سگ دیگری را رها کند. سگ از زنجیر رها شده با جست‌وخیز بلند و دهان باز به طرف خرسی که به علت درگیر بودن گوش‌هایش میان دندان‌های تیزدو سگ دیگر توان عکس‌العمل و حرکت نداشت خیزی بلند برداشت و از همان آغاز با دهان گشادش به زیر گلوی خرس چسبد (ویلز، ۱۳۸۸، ص ۲۵۸).

برخی دیگر از سفرنامه نویسان بر این اعتقادند که این نوع سوء استفاده از حیوانات در میان ایرانیان به اینجا ختم نمی‌شود، بلکه مشاهده می‌شود که حیواناتی مثل اسب و الاغ بعد از دوران جوانی، زمانی که پیر و ناکارآمد می‌شوند یا دچار مریضی یا جراحی می‌گردند، آنان را در بیابان رها می‌کنند تا طعمه حیوانات وحشی شوند یا از گرسنگی بمیرند. مسلمانان بر اساس مبانی دینی خود معتقدند که این عمل به مراتب انسانی‌تر از کشتن حیوانات برای خلاصی از دست آنان است؛ به خاطر اینکه اعتقاد دارند که اگر کسی حیوانی را به این ترتیب از رنج پیری و مرض بکشد، قطعاً در روز قیامت همین حیوان گریبانش را می‌گیرد و تظلم خواهی می‌کند (شیلی، ۱۳۶۸، ص ۱۶۴).

شیلی^۲ روایتی در باب موضوع فوق در سفرنامه خود بیان می‌کند:

1. Wells
2. Chile

امروز موقع گردش در خارج شهر از کنار یک شتر مفلوک و بدبخت گذشتیم که روی زمین نشسته بود و با نگاهی عاجزانه به ما چشم دوخته بود. چون طرز نگاه این حیوان حالت عادی نداشت. برای کسب اطلاع از وضع او با درشکه به کنارش رفتیم و متوجه شدم که این شتر به علت وجود جراحاتی در بدنش چون دیگر قابل استفاده نبوده، توسط صاحب سنگدلش در بیابان رها شده تا بمیرد. حیوان بیچاره هم که در اثر ناتوانی و جراحی قادر به حرکت و یافتن غذا نیست، چنین حالت عاجزانه به خود گرفته است. من این گونه اعمال غیرانسانی و وحشیانه را بارها بین مردم ایران مشاهده کرده‌ام و می‌دانم که آن‌ها برای رهایی از شر حیوانات پیر و از کار افتاده معمولاً این موجودات عاجز و بی‌گناه را در خارج از شهر به حال خود رها می‌کنند تا بر اثر گرسنگی و تشنگی تلف شوند، ولی شوهر من به‌جای پیروی از این روش غیرانسانی ترجیح می‌دهد که اسب‌های پیر و فرسوده سفارتخانه را با یک تیر خلاص کند و مثل ایرانی‌ها این حیوانات بدبخت و ناتوان را در کنار جاده رها نکند (شیل، ۱۳۶۸، ص ۱۶۴).

سفرنامه‌نویسان بر این باورند که این لگدمال کردن حقوق حیوانات تمام نمی‌شود، چراکه مسلمانان برای احترام گذاشتن به مهمان‌ها هم از آزار و اذیت حیوانات استفاده می‌کنند. چریکف در ملاقات خود با خوانین بختیاری و لری ایران بیان می‌کند که در اردوی که در کنار امامزاده برپاشده است، از خوانین بختیاری و لرها گروهی چند نفر بودند. سیصد نفر از خوانین و بزرگان اهل اردو به استقبال ما آمدند و در جلو ما سوارهای زیاد جریدبازی و سنگ‌اندازی و غیره می‌نمودند و یکی از آن‌ها تفنگی در زیر شکم اسب من خالی کرد. به اصطلاح خودشان این حرکت یک نوع عزت و حرمتی بود که نسبت به من نمودند (چریکف، ۱۳۷۹، ص ۱۱۸).

در جای دیگر مشاهده می‌شود که از پوست حیوانات برای تزئین مجالس عزاداری استفاده می‌شود و در سردر مجالس یا در داخل خیمه‌های عزاداری از پوست حیوانات استفاده می‌شود (اوژن، ۱۳۵۶، ص ۱۱۷).

سفرنامه‌نویس دیگری بر این اعتقاد است که از مواردی که نمی‌توان از احقاق حقوق حیوانات چشم‌پوشی کرد، این است که عدم احقاق حقوق از مرحله آزار و اذیت عبور کرده و به مرحله سلب حیات و زندگی حیوانات رسیده است، ایرانیان حق حیات حیوانات را از حشرات تا گوسفندان و شتران را از آن‌ها سلب کرده‌اند. ویلز در مورد ازبین بردن خزندگان روایتی را بیان می‌کند:

مسلمانان از روی حشرات به راحتی عبور می‌کنند. با کمال تأسف در هر بار عبور کاروانیان از محل کار بی‌وقفه این حشرات که با شدت سرگرم وظیفه خویش هستند و اصلاً توجهی به اتفاقات خارج از برنامه خود ندارند. تعداد زیادی از آنان در زیر فشار پای چهارپایان و رهگذران پیاده له می‌شوند و از بین می‌روند (ویلز، ۱۳۸۸، ص ۲۵۸).

۳. نادیده گرفتن حق حیات حیوانات در اعیاد و عزاداری‌ها

از دیگر مواردی که از نظر سفرنامه نویسان مورد انتقاد جدی واقع شده است، سلوک رفتاری مردمان دوره قاجار نسبت

به حیوانات در مناسبت هایی است که برای مسلمین بسیار حائز اهمیت است. در رأس این مراسم، ایام محرم، صفر و عید قربان قرار دارد که در آن به صورت گسترده حیواناتی مانند: شتر، گاو و گوسفند قربانی می شوند و گوشت آنها میان مردم تقسیم می کنند. در ادامه، قسمتی از گزارشات ایشان در مورد اهمیت اعیاد مذهبی در نزد مسلمین و رفتار با حیوانات ذکر می شود.

۳-۱. اعیاد

در بیان صریح چریکف به وضوح می بینیم که اعیاد را زمینه‌ای برای سلب حقوق حیوانات می بیند: «حق حیات حیوانات از حقوق اولیه آنان است که باید در تمام جوامع رعایت شود؛ اما در جامعه مسلمان این حق حیات به انحای مختلف و با اغراض گوناگون از بین رفته است. یکی از جاهای که حق حیات حیوانات سلب می شود؛ اعیاد هستند؛ در این اعیاد که شامل عید نوروز و عید قربان که از بزرگ‌ترین اعیاد مسلمانان است، گوسفندان یا شتران را ذبح می کنند. عید نوروز برای مردم ایرانیان محترم بوده و هست» (چریکف، ۱۳۷۹، ص ۲۰).

سفرنامه نویسان عید نوروز را هم به خاطر ایجاد زمینه‌ای برای کشتن حیوانات سرزنش قرار داده‌اند. فوریه در این

باره می نویسد:

عید نوروز ایرانی در موسم اعتدال بهاری است. عید نوروز و عید قربان در میان مسلمانان دارای رسومات خاصی است. در این دو عید همه مردم شهر لباس مهمانی نو و آراسته می پوشند و از پیر و جوان و زن و مرد (به عیددینی و گردش) بیرون می روند. از رسومات این اعیاد ذبح یا نحر کردن حیوان است که با حضور شاه در میدان اصلی شهر صورت می گیرد (فوریه، ۱۳۸۵، ص ۴۴).

وی در مورد چگونگی مکان این مراسم می نویسد: «این مراسم در نزدیکی مسجد، در سمت راست، پانصد نفر سرباز ایستاده، و رخت رمز نظامی و شلوارهای سفید با مغزی قرمز و باکالاهای پوستی، در دو طرف صف کشیده ایستاده بودند. در جلو آنها سی و پنج نفر موزیکانچی مشغول زدن موزیکان بودند. در ابتدا مطرب‌ها با لباس زنانه پیدا شده و بنای رقم را گذاردند. سپس لوطی‌ها با اسباب خود وارد شدند و در آخر کدخدایان و ریش سفیدان و محلات شهر با کارگران خود آمده در حضور ایستادند» (چریکف، ۱۳۷۹، ص ۶۹). در این مراسم شتر بخت برگشته‌ای را که برای قربانی شدن انتخاب شده است، با همراهی آهنگی که دسته موزیک نظامی سلطنتی می نوازند، در شهر می گردانند تا به میدان برسند. با پیشداری اسبی آراسته به زین و برگ طلا و نقره کوب و مرصع، از میان ردیف روحانیان به قربانگاه می رسانند (فوریه، ۱۳۸۵، ص ۴۵). نحر کردن شتر قربانی به این صورت است که با فرو کردن ماهرانه یک ضربه خنجر به حلق حیوان است. از آنجا که شتر فرمان بردارتر از گاو است، به ندرت کسی در مراسم قربانی کردن شتر صدمه یا کشته شده باشد. در تقسیم گوشت شتر از پیش مقرر است پاره گردن حیوان به شاه تقدیم می شود؛ و هر تکه از گوشت

شتر قربانی، مانند: سر، پا، تنه و دیگر اندام و اجزای آن به چه کسی و کدامین صنف می‌رسد. سپس تعداد زیادی از مردم قربانی را در میان می‌گرفتند و انگشت خود را به خون آن رنگین می‌کردند و به پیشانی خود می‌مالیدند و با این کار تیمن و تبرک می‌جستند؛ البته در این سال‌ها قربانی کردن شتر کم صورت می‌گیرد و به جای آن مردم گوسفند می‌کشند علاوه بر این که این مراسم در میدان شهر و با حضور شاه صورت می‌گیرد، عده از مردم هم که دارای توان مالی هستند، در خانه گوسفند قربانی می‌کنند. عید قربان از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین اعیاد مسلمانان در اسلام است (کازما، ۱۳۸۰، ص ۴۶).

۳-۲. عزاداری‌ها

از نظر سفرنامه نویسان مورد دیگری که حق حیات و زیستن را از حیوانات سلب می‌کند، ماه محرم است. ایشان در توصیف این ماه گفته‌اند: در این ماه از روز یکم تا دهم مسلمانان شیعه مراسمات و جلسات باشکوه زیادی برگزار می‌کنند، به گونه‌ای که این عزاداری‌ها در میان مسلمانان توصیف برانگیز است. این جلسات یادبود و ذکر مصیبت اهل بیت پیامبر و خانواده‌اش در صحرای نینوا هستند (کازما، ۱۳۸۰، ص ۱۶۱). در این ایام مراسمات ذکر مصیبت متعددی در نقاط مختلف ایران برگزار می‌شود و واعظین و نوحه‌سرایان سرگذشت زندگی امیر المومنین را بر منبر بیان و مردم ناله و زاری می‌کنند. این جلسات از دوره آل بویه، یعنی از سال ۹۳۰ تا ۹۸۶ بعد از حضرت عیسی، در میان ایرانیان رسم شده است (بنجامین، ۱۳۶۳، ص ۴۳۳ ویلسن. م: ۱۹۴۰). برخی دیگر، این مراسم ایرانیان را مراسمی جان‌سوز تشریح می‌کند که همه پیروان تشیع در آن از حال طبیعی خارج شده و از مصیبتی که به امام حسین وارده آمد غمگین و ناراحت به نظر می‌رسند (ویلسن، ۱۳۹۴، ص ۱۰۱). یکی از رسومات رایج در این مراسمات کشتن گوسفند یا شتر است. این ذبح در ایام محرم دارای آداب خاصی است که توسط مردم یا شاه انجام می‌شود. فوریه^۱ در سفرنامه خود شاهدهی بر ذبح حیوانات در دربار قاجاری در ایام محرم ذکر کرده است:

مراسم نحر شتر قربانی در میدان نگارستان صورت می‌گیرد و شاه با لباس تمام‌رسمی با همراهان در بالاخانه می‌نشینند جمعیت زیاد در کنار منازل اطراف با روی پشت‌بام‌ها برای تماشا می‌ایستند. شتر را که سراپا غرقه در زینت و آرایش است، از خیابان ظل السلطان با یک دسته نظامی و شاه یک‌روزه که نیزه‌ای در دست دارد وارد میدان نگارستان می‌کنند؛ درحالی که بیچاره شتر قربانی پیش می‌آید و بی‌خبرانه سرخود را به طرف چپ و راست برمی‌گرداند. همین که حیوان به وسط میدان رسید، جل و جهاز لطفی را که بر او انداخته بودند، برمی‌دارند و با یک نیزه حلقوم او را می‌شکافند. هنوز حیوان بی‌نوا جان نداده جمعیت با فریاد و تنه زدن به یکدیگر بر سر او می‌ریزند و قطعه‌قطعه گوشت او را از دست یکدیگر می‌ربایند. این قبیل مراسم به‌عنوان سوگواری برای ائمه است و در این

سوگواری در روز عاشورا عامه آن قدر بر سینه می‌زنند که خون از آن‌ها جاری می‌شود (فوریه، ۱۳۹۸، ص ۲۶۶).

۴. برخی آراء اخلاقی/ حقوقی اندیشمندان مسلمان در مورد حیوانات

۴-۱. آداب رعایت حق حیوانات در ذبح و نحر

سؤالی که معمولاً در مورد حقوق حیوانات در اسلام مطرح می‌شود این است که علی‌رغم ادعای مسلمانان در مورد اخلاق مدار بودن این دین، چرا کشتن حیوانات و بهره‌وری از گوشت آنان را جایز می‌دانند؟ در این باره باید گفت در سنت اسلامی، فقه و کلام و اخلاق چنان در هم تنیده شده‌اند که به نظر می‌رسد نتوان ایجاد خطوط مشخصی میان ادله اخلاقی و کلامی برقرار نمود. مهم‌ترین متکلمان آراء اخلاقی‌شان را در کتب کلامی خود مطرح کرده‌اند. البته در میان اندیشمندان مسلمان کسانی هستند که در عین متکلم بودن نظریات اخلاقی نیز مطرح کرده‌اند^۱ (اترک، ۱۳۸۶، ص ۵۳-۹۴). از نظر اسلام، انسان مجاز به استفاده از گوشت حیوانات است، اما به شرط رعایت حقوق حیوانات. صاحب حیوان باید هر کاری به نفع حیوان انجام دهد. تکالیفی که انسان در قبال حیوانات در اسلام دارد، بر اساس قرآن، سنت و روایات است. اسلام دینی جامع است که با مجموعه‌ای از قوانین حاکم بر جنبه‌های فردی، اجتماعی و عمومی، زندگی پیروان خود را از طریق آیات قرآن و روایات، هدایت می‌کند. اینها اسناد اصلی هستند که به عنوان دستورالعمل دینی و البته اخلاقی عمل می‌نمایند. از طرفی، اگرچه اسلام موافق با ذبح حیوان و خوردن گوشت است، ولی خوردن آن را محدود می‌داند و تعارضی میان خوردن گوشت و محدودیت استفاده از آن نمی‌بیند. احادیثی همچون عدم جواز عادت به گوشت خوردن، سنگدل شدن در اثر پیوستگی در تغذیه ۴۰ روزه از گوشت و بدخوی شدن در صورت واگذاری آن در طی ۴۰ روز، همدیف شدن اعتیاد به خوردن گوشت با اعتیاد به نوشیدن شراب و... همه نمایان‌گر این است که دستورات وارد شده در سنت اسلام همه حاکی از رموزی است که بشر زمان نزول از آن غافل بوده است (ری شهری، ۱۳۸۵، ۱۲۷). شایان ذکر است که برخی بر این باورند که احادیث فوق می‌تواند جوازی برای ورود به گیاهخواری باشد و برخی دیگر نیز ورود به گیاهخواری را تقلید از کفار می‌دانند.^۲

۱. قاضی عبدالجبار معتزلی، گرچه به عنوان متکلم معتزلی مشهور است، با توجه به نظرات اخلاقی او در کتب کلامی بی‌شک می‌توان او را یک فیلسوف اخلاق نیز نامید. وی یک فیلسوف اخلاق عقل‌گرا است که منشا الزامات اخلاقی را عقل دانسته و درستی و نادرستی اعمال را به وسیله عقل قابل کشف می‌داند (اترک، ۱۳۸۶، ص ۵۳-۹۴).

۲. برخی از مسلمانان اندونزی معتقدند که گیاهخواری به دلایلی غیراسلامی است و نوعی تقلید از کفار است (<https://muslimah.or.id/98-vegetarian-dalam-timbangan-islam.html>). همانطور که قبلاً گفته شد، گیاهخواران عمده دلایل خود را سنت پیامبر (ص) دانسته که مخالف مصرف مکرر گوشت بود. مسلمانان گیاهخوار در سال ۲۰۱۷ انجمن خود را تاسیس کردند، یکی از روشهای ایشان تشویق روزه‌داری با رژیم گیاهخواری است (Remona Aly, 2019). (<https://www.theguardian.com/food/2019/may/30/you-are-what-you-eid-ramadan-for-vegans>).

اندیشمندان اسلامی چنین معتقدند که ذبح حیوانات امری مجاز است، ولی توصیه‌های مؤکدی دال بر این موضوع دارد که حتی الامکان حیوان در هنگام ذبح، درد و رنج کمتری را متحمل شود، مانند اینکه در هنگام ذبح از چاقوی تیز استفاده شود؛ (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۹۰) عمل ذبح را با سرعت انجام شود (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۷۸) که حیوان اذیت نشود؛ در هنگام انجام مقدمات ذبح چاقو را از حیوان مخفی کند (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۷۶) و حیوان در هنگام آماده کردن چاقو برای ذبح آن را مشاهده نکند (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۷۷). همچنین در هنگام ذبح حیوان، گوسفند را در برابر گوسفند و شتر را در شتر، در حالی که نظاره گره ذبح هستند، قرار داده نشود (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۷۷).

۴-۲. آداب حقوقی / اخلاقی در رعایت حق حیوانات در سوار کاری

اندیشمندان اسلامی پاره‌ای از این اوامر را در شرایطی خاص، حمل بر وجوب و در شرایطی حمل بر استحباب و کراهت قرار داده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۰۴). از آداب اخلاقی سوار کاری می‌توان به این توصیه‌ها اشاره کرد: زمانی که حیوان سالم و مریض نیست، بر آن سوار شود (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۵۰)؛ سوار کار بعد از اتمام سوار کاری به حیوان آب و علوفه بدهد؛ وقتی از کنار آب می‌گذرد، آب را بر حیوان عرضه کند؛ بیش از توان حیوان، از آن سواری نگیرد؛ در مورد حمل بار بر حیوان توصیه شده است که بیش از توان حیوان باری را بر او تحمیل نکنید؛ بار را بر حیوان به تعادل قرار دهید، به صورتی که بار به یک سو متمایل نشود (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۱، ص ۲۰۵-۲۰۴)؛ همچنین سه نفری بر حیوان سوار نشوند که یکی از آنان ملعون است و بیش از توان آن از او سواری نگیرد؛ در هنگام سوار کاری به صورت حیوان ضربه نزنند؛ زیرا حیوان در حال ذکر و تسبیح خداوند است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۱، ص ۲۰۱). توصیه‌های اسلام بر رعایت حقوق حیوانات به گونه‌ای است که به امور باطنی حیوانات هم توجه شده است؛ مثلاً در هنگامی که حیوان را از سرزمینی سبز و خرم عبور می‌دهد، با رفق و مدارا با او رفتار کنید، زیرا شاید حیوان بخواد از علوفه سبز بخورد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۱، ص ۲۶۸) یا در حدیث دیگر آمده است که کسی که در گردنه‌ای از سوار خود پیاده شود، تا حیوان اذیت نشود، مثل کسی است که بنده‌ای را در راه خدا آزاد کرده باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۶۷۷).

۴-۳. آداب اخلاقی مورد رعایت حقوق پرندگان

پیامبر اسلام فرمودند، کسی که گنجشکی را بی‌جهت کشته باشد، روز قیامت گنجشک در اطراف عرش فریاد می‌زند؛ خدایا از این پیرس؛ چرا مرا بدون اینکه منفعتی داشته باشم، کشته است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۱، ص ۲۹۲). در حدیثی دیگر می‌فرماید: پَر حیوان را در حالی که زنده است، نکند (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۳۹) یا وقتی پرنده‌ای در لانه است، نباید شکار شود؛ زیرا او در امان است (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۴۲ ۳۱). در توصیه زیبای دیگر در مورد حق پرواز پرندگان می‌فرمایند: جوجه پرندگان را تا زمانی که توانایی پرواز نیافته‌اند، نگیرد (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۳۵). پیامبر اسلام وقتی

مشاهده کرد که قومی مرغی را بسته بودند و به طرفش تیر می‌انداختند، فرمود: خداوند اینان را لعن می‌فرماید (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۷۰).

۴-۴. توصیه‌های اخلاقی در رفتار با حیوانات اهلی

توصیه‌های مکرر اخلاقی در آثار علمای دین نمایان‌گر اهمیت چگونگی رفتار با حیوانات اهلی مورد استفاده انسان است. در باب نحوه دوشیدن شیر حیوانات توصیه شده است که شیر حیوان را آن قدر ندوشد که بچه حیوان آسیب ببیند (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۴۰) و در هنگام دوشیدن شیر حیوانات، ناخن خود را کوتاه کنید تا هنگامی که شیر می‌دوشد پستان حیوان آسیب نبیند (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۴۰). در باب غذا دادن به حیوانات چنین توصیه شده است که حیوان را گرسنگی ندهید (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۵۵). اگر هنگام غذا خوردن حیوانی نظاره گراست، از غذای خود به حیوان بدهید (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۷۲). باقیمانده سفره را بیرون نریزید، بلکه آن را در صحرا بگذارید تا حشرات از آن بخورند (عاملی، ۱۴۲۵، ص ۶۰).

۵. نگاهی به جریان‌شناسی سفرنامه‌نویسی

در مورد انگیزه‌های سفرنامه‌نویسی تحلیل‌های متفاوتی وجود دارد. برخی سفرنامه را محصول زمان دانسته و بر این باورند: سفرنامه‌های اروپایی منعکس‌کننده تنوع افراد، ایده‌ها، مفاهیم و... در سراسر دوره مدرن هستند، ولی هر یک دیدگاه منحصر به فردی را ارائه می‌دهند. تنوع و محبوبیت آنها تا قرن نوزدهم افزایش یافت و منعکس‌کننده کنجکاوی فزاینده و همچنین تحرک فزاینده و گسترش مردمان اروپایی و امپراتوری‌ها، فرهنگ‌ها، سواد و رسانه‌های آنها بود. سفرنامه‌ها گواه نسل‌کشی، استثمار، سرکوب و جنگ است. آنها عقاید نژادپرستانه، هژمونیک، ناسیونالیستی را مستند می‌کنند و از طرفی ایده‌های همدلانه، انقلابی، هنری و مبتکرانه را نیز مکتوب می‌نمایند. آنها انواع دانش‌ها، فرصت‌ها و خطرات اقتصادی، اکولوژیکی و اجتماعی را گوشزد کرده و شاهد مزایا و آسیب‌های مرتبط با تبادل بین فرهنگی بودند؛ به طوری که به تنهایی برخی مانند آثار هنری هستند و یا آداب و رسوم ملل دیگر را ثبت می‌کنند که تا آن زمان گم شده‌اند (Gruber, 2022, pp.1450-1900).

در مورد سفرنامه‌نویسانی که وارد کشورهای اسلامی شده و به نگارش در مورد آداب و رسوم آن‌ها پرداخته‌اند، نیز نکات قابل تأملی دیده می‌شود. برخی بر این باورند که مسلمانان دارای تاریخچه ویژه، طولانی و غنی هستند. پس از گذشت یک قرن از ظهور اسلام، این دین به‌عنوان خطری برای مسیحیت تلقی شد. چنان که ضیاءالدین سردار، محقق برجسته اسلام، می‌گوید: «دستاوردهای تمدن اسلامی، اسلام را به یک معضل فکری، اجتماعی و فرهنگی [برای اروپا] تبدیل کرد». آن مشکل باید به ساده‌ترین راه حل می‌شد و آن هم با محکوم کردن و انحطاط سیستماتیک اندیشه اسلامی

میسر بود. یوحنا دمشقی^۱ قبلاً در قرن هشتم میلادی دیدگاهی کامل، هرچند کاملاً ناآگاهانه نسبت به تمدن مسلمانان ارائه کرد. او اسلام را توطئه‌ای علیه مسیحیت اعلام کرد. آثار یوحنا دمشقی پس از مدتی به منبعی کلاسیک برای بازنمایی بیشتر از اسلام تبدیل شد، به طوری که تمام نوشته‌های بعدی مسیحیان درباره اسلام تا حدودی بر اساس آن بود. در واقع، مکتوبات نویسندگان اروپایی در طول قرن‌ها در بی‌اهمیت نشان دادن و فروگاهی اهمیت فرهنگ اسلامی ناشی از نوشته‌ای وی بود. دریافت قرون وسطایی از اسلام در *کمدی الهی* اثر دانته بسیار دقیق نشان داده شده است. تصویرهای نادرست و غیرمنصفانه از اسلام در الهیات کاتولیکی توماس آکویناس^۲ که کلیسا هنوز هم او را برجسته‌ترین فیلسوف خود می‌داند، نیز حاکی از آن است که وی، با مسلمانان و همچنین یهودیان مخالف بود؛ زیرا برای او غیرقابل تصور بود که افرادی که مسیحیت را رد می‌کنند، بتوانند فرهنگی مبتنی بر حقیقت و فضیلت بسازند. جهل نسبت به اسلام ممکن است تا آنجا که به ترس از چالش مذهبی مربوط می‌شود، قابل درک به نظر می‌رسد؛ زیرا بسیاری از منتقدان اسلام وظیفه خود را دفاع از حقیقت در مورد خدا می‌دانند. بسیاری از آنها فرهنگ مسلمانان را به شیوه‌ای کاملاً اشتباه به تصویر می‌کشیدند، زیرا آنها هرگز با آن فرهنگ تماس واقعی نداشتند. در ادبیات به اصطلاح سفرنامه‌ها تصویرهای ارائه شده از اسلام سرشار از تعصب، ترس و تلقینات ناعادلانه است. هدف سفرنامه‌نویسی در اروپای مدرن اولیه، بازنمایی اسلام آن‌چنان که بود نبود، بلکه اثبات تمایز بین خیر و شر بود، در حالی که مسیحیت به معنای خیر و اسلام به معنای شر بود. چنان‌که سردار می‌گوید: «مسافر آنچه را که انتظار داشت، دید و آنچه را که مخاطبانش در خانه منتظرش بودند، گزارش کرد». آن نگرش ریاکارانه با نحوه تلقی اروپا از سوی خود اروپاییان، یعنی معیار و این معیار با همه چیز همراه بود. بازنمایی یا بهتر بگوییم بازنمایی‌های نادرست از اسلام در ادبیات انگلیسی دوره مدرن اولیه به‌طور کلی و در سفرنامه‌های نوشته شده در آن زمان به طور خاص نمایانگر ویژگی کلی سفرنامه‌نویسی در مورد اسلام است (Galamaga, 2010, p. 119).

در باب سفرنامه‌نویسی و علل و انگیزه پذیرفتن مسافرت‌های سخت و طولانی غربی‌ها به کشورهای عمدتاً غیر غربی مطالب جالبی به چشم می‌خورد. الاسمر در این مورد چنین می‌نویسد: تصویری که سفرنامه‌نویسان در مورد کشورهای اسلامی و اعراب داشتند نمی‌توانست جدای از سیاست‌های فرهنگی دوران حکام ویکتوریایی بریتانیا در مورد اعراب

۱. سنت جان دمشقی، همچنین به نام سنت جان دمشقی، لاتین Johannes Damascenus (متولد حدود ۶۷۵، دمشق - درگذشته ۴ دسامبر ۷۴۹، در نزدیکی اورشلیم) راهب شرقی و دکتر الهیات یونانی و کلیساهای لاتین که رساله‌هایشان در مورد احترام به تصاویر مقدس، او را در خط مقدم مناقشات شمایل‌شکنی قرن هشتم قرار داد و سنتز الهیاتی‌شان او را به واسطه‌ای برجسته بین فرهنگ یونانی و لاتین قرون وسطی تبدیل کرد. وی جانشین پدرش به عنوان یکی از مقامات مالیاتی خلیفه مسلمان شد.

<https://www.britannica.com/biography/Saint-John-of-Damascus>

2. Thomas Aquinas (1225–1274)

و مسلمین باشد. عصر ویکتوریا عصر کاوش در جهان دیگری یعنی شرق عجیب و غریب و مرموز بود. ویکتوریایی‌ها مفهوم اسطوره «وحشی نجیب» را از سنت نیاکان خود به ارث برده‌اند. غرب، شرق را سرزمین ادویه‌ها، عطرها، صمغ و دارچین می‌دانست. با این حال در همان زمان به‌عنوان یک بیابان خشک و غیرمولد شناخته می‌شد؛ زیرا ویکتوریایی‌ها معتقد بودند که شرق از زمان بابل و نینوا در رکود بود. شرق‌شناسی مذهبی ریشه‌های خود را از آغاز قرن چهاردهم در شورای کلیسای وین داشت. یکی از باورهای ویکتوریایی‌ها این بود که از سپیده‌دم تاریخ، بشریت به نژادهای زیادی تقسیم شده بود. برخی معتقد بودند که تمایز بین نژادهای بشر وجود دارد (al-Asmar 1994, pp. 58-88).

به نظر می‌رسد نوشته‌های اخیر نیز در باب سفرنامه نویسی، افق‌های جدیدتری را برای مخاطب روشن می‌کنند. کتاب «جهان در کلمات: سفرنامه نویسی و تصور جهانی در جنوب آسیای اسلامی» از جمله پژوهش‌هایی است که به صراحت یکی از انگیزه‌های استعماری مغرب زمین در کشورهایمانند هند و پاکستان در جنوب آسیا را سفرنامه نویسان می‌داند. نویسنده نفوذ سفرنامه نویسی را در کشورهای هند و پاکستان را معلول ارتباط غربی‌ها با مستعمره نشین‌ها می‌داند؛ به طوری که شهروندان هندی نیز به نوشتن سفرنامه‌های خود ترغیب می‌کرد: «سفرنامه نویسی بومی یکی از اولین ژانرهای «جدید» قرن نوزدهم بود که چندین دهه پیش از سایر ژانرهای استعماری مانند رمان پیشی گرفته است» (Majchrowicz, 2023, p. 212).^۱

باید گفت، سفرنامه نویسان در مورد نحوه قربانی کردن مسلمانان ایرانی نیز انتقادات شدیدی را ابراز کرده‌اند؛ البته این یک بخش از انتقاداتی است که در باره حقوق حیوانات مطرح می‌شود. البته در بحث‌های جدیدتر می‌بینیم که بحث از حقوق حیوانات از سطح گزارش سفرنامه نویسان عبور نموده و به چالشی میان مدافعان و مخالفان حقوق حیوانات تبدیل شده است. به نظر می‌آید که این تحولات و تطورات لازمه تفکر مدرنیسم است^۲ که در قرون جدید

---

۱. این کتاب بر اساس بیش از یک دهه تحقیق نوشته شده، نویسنده نشان می‌دهد که چگونه سفرنامه‌نویسی در میان شرقی‌ها صدایی را به جهان منعکس می‌کند که بازتاب آرزوی هندی‌ها و پاکستانی‌ها در هنگام رویارویی درباره جایگاه خود در جهان رو به پیشرفت قرن نوزدهم و بیستم بود. در این مطالعه میان رشته‌ای، نویسنده دانیل مایچروویچ تاریخ اجتماعی و ادبی سفرنامه‌های اردو زبان را از سال ۱۸۴۰ تا ۱۹۹۰ در شش فصل دنبال می‌کند. در هر فصل می‌پرسد چگونه سفرنامه‌نویسان از این ژانر برای معنا بخشیدن به واقعیت‌های اجتماعی و سیاسی در حال تغییر دوران استعماری خود استفاده کردند. جهان‌های پسااستعماری این کتاب به ویژه نقش نویسندگان زن را در این زمینه برجسته می‌کند.

۲. نگرانی‌هایی درباره رفتار مناسب با حیوانات از گذشته وجود داشته است. افرادی در بریتانیا به این موضوع پرداخته و آن را مطرح نمودند، اما برخلاف اخلاق پزشکی، مطالعه این شاخه از اخلاق کاربردی به طور مستمر دنبال نشد تا اینکه موج جدیدی از نگرانی در طول دهه ۱۹۷۰ در پاسخ به تحولات فناوری کشاورزی مانند کشاورزی کارخانه‌ای و تحقیقاتی مانند آزمایش‌های حیوانی همراه با افزایش پرورش حیوانات برای خز آنها پدید آمد. مسیری جدید توسط استنلی، رزلند گادلویچ و جان هریس زمانی که آنها در سال ۱۹۷۲ مجموعه حیوانات خود را منتشر کردند، تحقیقی در مورد بدرفتاری با حیوانات، که باعث شعله ور شدن بحث حیوانات شد. این مرحله، یک موج مرتبط از نگرانی‌های زیست محیطی بود که با نگرانی‌ها در مورد رفاه حیوانات بر سر مسائلی مانند صید نهنگ و صید

بر غرب سایه افکنده است. لازم به ذکر است یکی از نقاط مشترک میان انتقادات سفرنامه نویسان در دوره قاجار و مدافعان حقوق حیوانات در مورد نحوه ذبح حیوانات، زجر و دردی است که حیوان در هنگام ذبح کشیده است. میان مورد غفلت قرار گرفته است.^۱ در زیر به خلاصه‌ای از نظریات مدافعان و مخالفان حقوق حیوانات در ذبح و خوردن گوشت حیوانات می‌پردازیم. زنگویل^۲ به عنوان کسی که از خوردن گوشت دفاع می‌کند و کشتن حیوانات را برای ادامه حیات آنان ضروری می‌داند، بر این باور است که کشتن حیوانات در صورتی که با درد و رنج همراه نباشد، پذیرفته است.

من این ادعا که خوردن گوشت خوب است را از این ادعا که ما باید گوشت بخوریم متمایز نمی‌دانم. این ادعا که وظیفه ماست، ادعای قوی تری است. این ادعا که خوب است و این ادعا که آن چیزی است که باید انجام دهیم، ارتباط نزدیکی با این ادعا دارد که وظیفه ماست: اگر چیزی وظیفه ماست، انجام آن خوب است و ما باید آن را انجام دهیم (Zangwill, 2021, pp. 295-311).

در میان موافقان حقوق حیوانات نیز دیوید بناتار^۳ دلایل آسیب نرساندن یا کشتن حیوانات را مشابه دلایل آسیب نرساندن یا کشتن انسان می‌داند. وی کشتن یک حیوان را مانند کشتن یک انسان تنها در شرایط شدید قابل توجیه دانسته، مانند زمانی که زندگی فرد در معرض خطر است. مصرف یک موجود زنده را صرفاً برای ذائقه یا از روی عادت توجیه‌پذیر نمی‌داند. برخی از علمای اخلاق افزوده‌اند که انسان برخلاف سایر حیوانات، از نظر اخلاقی به رفتار خود آگاه است و حق انتخاب دارد که قوانینی بر رفتار انسان حاکم است و به همین دلیل است که باید تابع معیارهای اخلاقی باشد (Benatar, 2001, pp. 103-112).

نتیجه‌گیری

در بیان سفرنامه‌نویسان، مواردی در مورد، آزار و اذیت حیوانات در میان مسلمانان دوره قاجار بیان شده است؛ برای مثال، به جنگ انداختن حیوانات با همدیگر یا کشتن حیوانات در پیری. از سوی دیگر، گزارش‌هایی مؤید ذبح حیوانات

دریایی همپوشانی داشت. جایگاه اخلاقی، «ارزش و ارزش ذاتی» در این دوره، دوباره به شهرت رسید. از طرف دیگر افرادی چون پیتیر سینگر استدلال می‌کنند که با توجه به محوریت اخلاقی لذت و درد، همه موجودات ذی‌شعور باید دارای جایگاه اخلاقی بوده و منافع آنها در کنار منافع انسان‌ها در نظر گرفته شود، تام ریگان نیز بر اساس ادله حقوقی بر این باور است که، آن حیواناتی که «موضوع یک زندگی هستند و شاید اکثریت آن‌ها حق دارند کشته نشوند یا در معرض رنج بی‌رویه قرار نگیرند. هر دوی این متفکران دوستدار حیوانات، استدلال‌های خود را به نفع گیاهخواری به کار می‌گیرند. جنبش حقوق حیوانات به دنبال پایان دادن به تمایز سخت اخلاقی و قانونی بین انسان و حیوان، پایان دادن به وضعیت حیوانات به عنوان دارایی و پایان دادن به استفاده از آنها در صنایع تحقیقاتی، غذایی، پوشاک و سرگرمی هستند (Attfield, 2012, pp. 133-136).

۱. ظاهراً سفرنامه نویسان در خوردن گوشت مشکلی نداشته‌اند.

۲. نیک زانگویل (متولد ۱۹۵۷) فیلسوف بریتانیایی و استاد پژوهشی افتخاری در دانشگاه کالج لندن و دانشگاه لینکلن است.

در ایام محرم و اعیاد است؛ برای نمونه، حیواناتی مثل شتر در ایام محرم رادر میدان شهر می‌کشتند، یا در عید قربان تعداد زیادی از گوسفندان را ذبح می‌کردند. باتوجه‌به نکات طرح شده در باب سفرنامه‌نویسی و انگیزه‌های سفرنامه‌نویسان، این مطلب روشن است که سفرنامه‌نویسان ظاهراً مشغول روایت واقعی از زندگی و آداب مسلمان ایرانی بوده‌اند، ولی در حقیقت بیشتر در صدد بی‌هویت و تهی جلوه‌دادن این آداب از فضائل اخلاقی بوده‌اند؛ رویه‌ای که از همان ابتدا ظهور اسلام در میان غریبان برای تخطئه اسلام مرسوم بوده است. از آنجایی که در موضوع ذبح به دلیل درهم‌تنیدگی فقه و کلام و اخلاق در سنت اسلامی ایجاد مرز مشخص بین ادله اخلاقی و کلامی در موضوع ذبح حیوانات امکان‌پذیر نیست و از طرفی هم اسلام، انسان را مجاز به استفاده از حیوانات دانسته، در عین حال این بهره‌وری را منوط به رعایت حقوق و آداب اسلامی دانسته و رعایت آن را بر همگان واجب می‌داند. از طرف دیگر در دوره قاجار ما با مردمانی مواجه هستیم که بعضی رعایت آداب اسلامی را نمی‌کردند که آن را نباید حمل بر همه مسلمانان کرد. باید گفت، مباحث حقوقی و اخلاقی در مورد حیوانات سابقه طولانی در غرب نداشته و قریب به چهار قرن است که این مباحث به عنوان دغدغه در میان ایشان شایع شده است؛ در حالیکه در اسلام از زمان بعثت پیامبر توصیه‌های اخلاقی فراوانی در مورد جایگاه حیوانات وجود دارد. البته این نکته نیز شایان ذکر است که با نگاهی به اهداف سفرنامه‌نویسان در مجموع و سفرنامه‌نویسان غربی در ایران مشاهده می‌شود که این سفرها بیشتر برای اهداف سیاسی و نفوذ فرهنگی در میان اقوام غیر غربی و ایرانیان است.

منابع

- اویس، مهین. (۱۳۷۹). *فرهنگ ایران در سفرنامه‌های اروپایی دوره قاجار شیراز*. تهران: گلستان اندیشه.
- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- بنجامین، ساموئل‌گرین ویلر. (بی‌تا). *ایران و ایرانیان*، مترجمه رحیم رضازاده ملک. بی‌جا.
- بهنام منش، شیما. عمانی، رضا؛ «جایگاه حیوانات در سیر تاریخی اخلاق و فلسفه غرب». مجله ایرانی اخلاق و تاریخ پزشکی، فروردین ۹۲؛ شماره ۲.
- برقی، احمد بن خالد. (۱۳۷۱). *المحاسن*. قم: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- بلوردی، علی. (۱۴۰۰). پایان نامه گزارشات سفرنامه نویسان دوره قاجار از اخلاقیات ایرانیان بر مبنای اخلاق اسلامی. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- بیگی، علی، اسماعیلی مهری، حمید. (۱۳۹۶). «بررسی اخلاق اجتماعی ایرانیان در سفرنامه‌های اروپایی»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی سال هشتم شماره ۲۹، ۵-۳۵.
- تهانوی، محمد علی (۱۹۹۶م). *موسوعه کشف اصطلاحات الفنون و العلوم*. بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
- جاهد، محسن (۱۳۹۲). «اخلاق و حیوانات: رویکرد ها و نظریه ها». فصلنامه اخلاق زیستی سال سوم، شماره دهم، ص ۱۶۷-۱۹۰
- جوادی محسن؛ مسعودی، اصغر. «حقوق حیوانات از منظر اسلامی»، پژوهش‌های اخلاقی سال چهارم زمستان ۱۳۹۲ شماره ۲ (پیاپی ۱۴)، ص ۲۵-۴۶.
- چریکف، کلنل. (۱۳۷۹). *سیاحتنامه مسیو چریکف*. مترجم آبکارمسیحی. تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- حسن زاده املی. (۱۳۷۸). *دروس شرح فصوص الحکم قیصری*. قم: بوستان کتاب.
- حر عاملی. (۱۴۲۵ق). *وسایل الشیعه*. قم: انتشارات آل البیت.
- رضایی، پروانه، مقاله‌نگاهی به حقوق حیوانات در اخلاق محیط زیست اسلام از منظر نهج البلاغه. مجله معرفت اخلاقی، سال اول، شماره سوم، تابستان ۱۳۸۹، ص ۱۴۵-۱۵۸.
- رکن زاده، سید حسن. (۱۳۹۸). «شأن اخلاقی حیوانات از دیدگاه اندیشمندان غرب مسلمان و قرآن با تأکید بر تفسیر المیزان». پژوهش‌های اخلاقی سال دهم پاییز. شماره ۱ (پیاپی ۳۷). ص ۱۵۳-۱۷۲
- رایت، دنیس. (۱۳۸۵). *ایرانیان در میان انگلیسی‌ها*. ترجمه کریم امامی. تهران: موسسه نشر فروزان نو.
- سیوری حلی، مقداد بن عبدالله. (۱۴۰۵ق). *ارشاد الطالبین إلى نهج المسترشدين*. قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی.

- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۰۴ق). *الدرّ المثور فی التفسیر الماثور*. قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی.
- سپنچی، امیر عبدالرضا. (۱۳۸۸). «فرهنگ و ارتباطات اجتماعی از نگاه سفرنامه نویسان اروپایی در دوره قاجار». مجله مطالعات فرهنگ - ارتباطات (نامه پژوهش فرهنگی سابق) سال دهم پاییز. شماره ۷. ص ۷۴-۹۷
- سید امامی، کاووس. (۱۳۸۹). *اخلاق و محیط زیست رهیافتی اسلامی*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- شیل، لیدی مریل. (۱۳۶۸). *خاطرات لیدی شیل*، ترجمه حسین ابوترابیان. تهران: نشر نو.
- شعرانی، ابوالحسن. بی تا. *شرح تجرید الاعتقادات*. تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- شیبانی دکتر، ژان. (۱۳۸۶). *سفر اروپا به ایران*. ترجمه ضیاء الدین دهشیری، تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب شیل ماری.
- طالقانی، محمود. (۱۳۶۲). *پرتوی از قرآن*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۶۷). *تفسیر المیزان*. قم: انتشارات دارالکتاب الاسلامیه.
- فالندن، اوژن. (۱۳۵۶). *سفرنامه اوژن فالندن*. مترجم حسین نورصادقی. تهران: اشراق.
- فوریه، ژوانس. (۱۳۸۵). *سه سال در دربار ایران*. مترجم عباس اقبال آشتیانی. تهران: دنیای کتاب.
- قیصری رومی، محمد داوود. (۱۳۷۵). *شرح فصوص الحکم*. قم: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی اول.
- کازاما، آکی نو. (۱۳۸۰). *سفرنامه و خاطرات آکی نو کازاما نخستین وزیر مختار ژاپن در ایران*. تهران: انتشارات آثار و مفاخر.
- کرزن جرج. (۱۳۷۳). *ایران و قضیه ایران*. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- مینایی، امیر عباس؛ صادقیان، ناصر (۱۳۹۰). «مطالعات تطبیقی حقوق حیوانات بر اساس آموزهای اسلامی». اخلاق زیستی بهار ۱۳۹۹، شماره ۳۵، ص ۲۲-۳۳.
- محلّی الدین، ابن عربی محمد. (بی تا). *الفتوحات المکیه*. بیروت: دارالصادر.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۹). *الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل*. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۵). *دانشنامه احادیث پزشکی*. موسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، سازمان چاپ و نشر مکان چاپ: قم، ایران.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳). *بحار الانوار*. قم: دارالکتب الاسلامیه.
- ویلسن، چارلز. (۱۳۶۳). *تاریخ اجتماعی ایران در عهد قاجار*. تهران: زرین.
- ویلز. (۱۳۸۸). *ایران یک قرن پیش*. مترجم غالم حسین قراگوزلو. تهران: اقبال.
- Attfeld, R. (2012). *Ethics: An Overview*. London & New York: Continuum, Bloomsbury.

- Al-Asmar, J. (1994). "You are what you Eid: Ramadan for vegans" [Available from: <https://www.The-guardian.com/food/2019/may/30/you-are-what-you-Eid-Ramadan-for-Vegans>].
- Benatar, D. (2001). *Why the Naive Argument against Moral Vegetarianism Really is Naive. Environmental Values*. 10 (1): 103–112
- Capizzi, J.E. (2008). *Consciousness in Human and Nonhuman Animals*. National Catholic Bioethics Journal. 8(1): 32-42
- Galamaga, A, (2010), *Representations of Islam in Travel Literature in Early Modern England*. College University of Frankfurt (Main). (Institut für England- und Amerikastudien). Term Paper (Advanced Seminar), 19.
- Gruber, D. (2022). *Europeans Encounter the World in Travelogues. 1450 –1900* <http://ieg-ego.eu/en/threads/Europe-and-the-world/arts/doris-gruber-Europeans-encounter-the-world-in-travelogues-1450-1900>
- Alasmar, Jamal . (1994). *Victorian Images of the Arabs and Their Sources*. Bethlehem University Journal. 13, 58-88.
- Jason, C.H. (2007). *Animals Agency and Class: Writing the History of Animals from Below*. Human Ecology Review Journal. 14(1): 101-12.
- Köster, V. (2005). *The Assessment of Animal Welfare in Tropical Livestock Production: Ethical and Scientific Issues*. Berlin: Humboldt University of Berlin. 497.
- Majchrowicz, D. (2023). *The World in Words: Travel Writing and the Global Imagination in Muslim South Asia*. Cambridge CB2 8BS, United Kingdom
- Preece, R., & Fraser, D. (2000). *The Status of Animals in Biblical and Christian Thought: A Study in Colliding Values. Journal of Society and Animal*. 8(1): 245- 263
- Steiner, Gary. (2005). *Anthropocentrism and Its Discontents: The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy*. University of Pittsburgh. November 28.
- Sumner, L.W. (1988). *Animal Welfare and Animal Rights*. Journal of Medicine and Philosophy. 13(2): 75- 159.
- Wolloch, N. (2008). *Rousseau and the Love of Animals*. Philosophy and Literature Journal. 32(2): 293- 302.
- Zangwill, N. (2021). *Our Moral Duty to Eat Meat*. Journal of the American Philosophical Association. 7 (3): 295–311.